

сlike из живота царске администрације и управе државом тога времена.

Двадесетчетврти и задњи прилог од стр. 973—1226, којим књига свршаје, има наслов: „Порфирогенит (Славени)“. Ту аутор каже да је досадашњи преглед цјелокупног списка „De administrando imperio“ осим глава 29—36, што није прегледано, а што сада треба прегледати, показао да је то заправо скуп преноса аката или у цјелости или по фрагментима са текстом оригиналног смјештаја, или са текстом промијењеног смјештаја већ према нахођењу онога, који је те преносе вршио. Противрјечности у материји поменутог списка у главама 29-36 упућују унапријед, да та цјелокупна материја не може бити од једнога писца. Тако ће се моћи препознати, да је глава 29 још ствар онога, који је оригинални спис правео, док су главе 30—36 већ доцнији уноси. Аутор завршаје овај свој опширан рад мишљењем, да би слободно непрејудичионално читање списка, који се приписују Константину Порфирогениту, приказало цара као личнога аутора дјела „Vita Basilii“ и инспиратора Теофановога континуатора, док би остала дјела била радње у његовој канцеларији, па тако и D. A. I. које је после смрти Константинове компилатор са додатком главе 1—13, уводом и четири апострофације преправио да служи као аманет Константина Порфирогенита његовом сину Роману II.

*

Овдје смо се укратко осврнули на горње прилоге, а нарочито на задње двије врло важне и опсежне расправе о Порфирогениту, јер се ради њихове опсежности и ради ограниченог простора у часопису нијесмо могли упуштати у њихово подробније анализирање. Сматрамо потребним да нагласимо да ова два задња прилога претстављају најопсежнији научни рад о Порфирогениту код нас. Даље истичемо да су сви ови прилози врло значајни и од велике важности по нашу археологију и старију историју и да заслужују највећу пажњу. Аутор је темељито обрадио сав овај материјал, о којему је писао, те се његов рад одликује великом оштрином запажања, дубоком логичношћу, нарочито пак познавањем разних језика, а посебно класичних: латинског и грчког.

Петар Д. Шеровић

—0—

ПРИЛОГ ДИСКУСИЈИ УЗ ЧЛАНАК „ПЕТ ГОДИНА ИСТОРИСКИХ ЗАПИСА“*

Поводом мога прилога „Пет година Историских записа“ (Сусрети, Цетиње, свеска 7—8, 1953) и после одговора који је у наредној свесци дао одговорни уредник „Историских записа“, Јагош Јовановић, редакција „Историских записа“ покренула је полемику и преко свога часописа са написом члана редакције

* Чланак се штампа по пресуди Окружног суда у Цетињу Г. број 136/54 од 29. IX. 1954 године.

Риста Драгићевића („Историски записи“, књига IX, свеска 2, страна 561—573).

У напису поводом мога приказа Јагош Јовановић је рекао: „У осврту Т. Никчевића има неколико тачних констатација али, нажалост, нијесу поткријепљене доказима и подацима до којих се могло доћи, па због тога губе од своје увјерљивости. Али сада у то не мислим да се упуштам, него бих радије пристао на једну конструктивну дискусију организовану систематски и по проблемима у „Историским записима“ и у Историском институту коју мислио организовати ускоро јер се за њу осјећа потреба“ (Сусрети, свеска IX, страна 643).

Редакција „Историских записа“ већ у самом почетку поступила је друкчије и дозволила да члан редакције Ристо Драгићевић иступи са пуно личнога и инсинуативнога.¹

* Нека од ових питања потпуније сам обрадио у свом раду „Политичке струје у Црној Гори у процесу стварања државе у XIX вијеку“, који сам као дисертацију бранио пред комисијом Правног факултета у Београду.

¹ Ристо Драгићевић на примјер наводи да сам приказ написао само зато да се њему „осветим“ за некакав „стари дуг“, наводно зато што ми је на годишњој скупштини Научног друштва од 4 октобра 1952, када сам критиковао „старије“ чланове да нерадо пуштају у Друштво „млађе“ људе, казао да се за чланство у Научном друштву траже научни радови, а не — свршени факултет (стр. 561); да свакако желим да дођем „бар у Редакцију“ овога часописа и да истиснем „из ње неке досадашње чланове“ (стр. 565); да нијесам хтио да користим нашој историској науци; да нијесам хтио ни могао мјеродавно судити о „Историским записима“; да не познајем „ни главне чињенице из историје Црне Горе,“ ни „историску методологију,“ ни „историска начела,“ ни „најглавније принципе марксизма“: да све то и не могу познавати зато што сам *правник* — и то *млади*, правник — а не *стручни историчар* итд.

Да све ово не стоји (бар што се не односи на моје познавање чињеница, методологије, основних принципа марксизма и др. — а о чему без имало љутње дозвољавам Драгићевићу да мисли овако или онако), познато је и члановима редакције „Историских записа,“ а да читаоци не би били у заблуди навешћу доказе. На поменутој скупштини Научног друштва, којој сам присуствовао као асистент, нијесам уопште дискутовао, што је познато осталим учесницима и што се може видјети из записника. Уколико Драгићевић мисли на моју дискусију у Одбору Савјета за просвјету мислим марта 1952 године, онда је нетачно интерпретира, јер ја нигдје нијесам говорио да млађе људе „са свршеним факултетом“ треба примати за чланове Научног друштва него да је потребно да Научно друштво ангажује већи број асистената и осталог *помоћног* научно-истраживачког кадра. Вјерујем да се и овоме може наћи потврда у стенографисаном записнику са сједнице проширеног Одбора Савјета за просвјету. О томе сам дао своје мишљење у штампани (в. „Побједа“ бр. 74 од 3 априла 1952, стр. 7).

И одговорном уреднику „Историских записа“ лично је познато да немам никаквих претензија да уђем у редакцију „Историских записа.“

Да се не би помислило да доводим у сумњу Драгићевићев морал, морам нагласити једну ствар. Приличан дио свога написа Драгићевић је засновао на својим прибиљешкама из неvezаног, усменог разговора са састакама и дискусијама. Као и свачије, тако и прибиљешке Драгићевића могу бити погрешно ухваћене и може се десити да се на основу њих, нарочито на основу оних од назад неколико година или мјесеци, погрешно рекон-

Сматрајући да нема никакве потребе да прихватам тон Риста Драгићевића у дискусији, којим се ништа не постиже у науци, ја бих се овом приликом задржао на неким питањима из историје Црне Горе која, по мом мишљењу, неправилно тумачи Ристо Драгићевић.

1) „Чињенично-стихијни“ материјализам и историска наука

Данас, кад историски материјализам као научни метод не може више бити дискутован, ово питање може изгледати сувишно. Међутим, увјерићемо се да је оно, због неких чланака „Историских записа“, у првом реду због чланка Риста Драгићевића, нужно.

Иза паравана да научног уопштавања не може бити без потврђивања посебним чињеницама, Драгићевић негира могућност научног објашњавања црногорске историје. По његовом мишљењу, наша историска наука мора још засада остати на прибирању чињеница и — „израду монографија“ (као да монографија није на темељу података научно објашњење, или, како то каже Драгићевић, „синтеза“ по поједином питању!). Дословно то каже Драгићевић овако: „Мора, дакле, проћи прилично времена и мора се уложити много савјесног и напорног рада док се створи могућност за обраду разних „синтеза“ из црногорске историје, јер је она врло мало научно обрађена, па је први период њене обраде *утврђивање чињеница и обрада разних монографија*“ (подвукао Р. Ј. Д.)²

Драгићевић, дакле, ограничава нашу историску науку на утврђивање чињеница, па усто још изјављује да то само по себи претставља материјалистичко објашњење, јер је, (цитира непотпуно Ђурђева) „очигледно да историја у погледу утврђивања чињеница *стихијно* стоји на материјалистичким позицијама“.

Драгићевић не схвата значење ријечи *стихијно* и не узима у обзир даљи текст Б. Ђурђева, који у наставку сасвим правилно истиче да се са чињеница историчари могу даље разилазити и поћи разним методима, јер од примјене научног метода у објашњењу чињеница, у научном уопштавању, зависи да ли ће закључци, који се изводе из чињеница, бити научни, дакле правилни, или ненаучни, односно неправилни. Чињенице на којима се заснива научно уопштавање, не могу бити ништа друго до реална друштвено-економска и идеолошко-политичка збивања, појаве и покрети. Али саме по себи, па ни њихово голо регистровање, још нијесу наука. Наука је баш оно пред чим се зауставља Драгићевић и пред чим покушава да заустави историску науку.

Ја ничим не поричем значај чињеница и потребу за њиховим сталним откривањем, повјеравањем и утврђивањем. По мом мишљењу нечије мишљење. Вјерујем да отуда и потичу заблуде Драгићевића, па бих замјерио редакцији што није била обазривија према оваквим „подацима“ каквим се служи Драгићевић.

² Историски записи, књ. IX, стр. 564—565.

шљењу, то доста успјешно ради и сам Драгићевић. Али то не обавља без пропуста и грешака. Навешћу неке.

Драгићевићу се дешава да због необазривости и нестрпљивости заборави шта је некад утврдио у регистровању чињеница. Он је на примјер, у свом чланку „Његошеви родитељи и браћа“, мислим правилно, доказивао да је мајка Петра II била сестра а не кћер Лаза Пророковића. Међутим, у чланку „Пет година Историских записа“, он се служи цитатом професора Тома Чубелића у којему погрешно стоји да је Драгићевић доказивао управо обрнуто, тј. „да је Његошева мајка била кћерка, а не сестра Лаза Пророковића“. Драгићевић се служи овим приказом Чубелића али не уочава ову погрешку свога приказивача, нити је исправља, те тиме доказује или да у пријатном узбуђењу од похвала Чубелића заборавља шта је тврдио и доказивао, или да не жели да исправља погрешке и да се „замјера“ онима који о њему позитивно говоре (упоредити о овоме „Историске записе“, књига II, страна 18—19 и књига IX, страна 567—568, примједба 8).

Драгићевић није био срећан ни са својим ауторитативним „утврђивањем“ Његошеве године рођења кад закључује свој чланак о томе ријечима: „остаје као дан Његошевог рођења једино 1 новембра 1813 године“. Божо Михаиловић је сасвим умјесно указао да Драгићевићев „чланак није ријешено питање године Његошевог рођења“. Подаци које је користио Михаиловић, као на примјер Његошево писмо Книћанину од 18 августа 1850 године, и Михаиловићева оцјена и интерпретација података о томе питању прихватљивији су, па је много вјероватније да је Петар II рођен 1811 године, како то доказује Михаиловић (упоредити чланак Драгићевића „Година Његошевог рођења“, Историски записи“, књига II, страна 259—269 са чланцима Б. Михаиловића: „Година Његошевог рођења“, „Историски записи“, књига VII, страна 380—388 и „Два податка о години Његошевог рођења“, „Историски записи“, књига IX, страна 284—285).

Драгићевић погрешно означава пјешивачко село До и назива га Дољани. Међутим, Дољанима се називају становници села Дола Пјешивачког (видјети „Историске записе“, књига VI, страна 323).

Није сигурно ни мишљење Драгићевића да је сувласник куће Пера Томова, која се налази „у Брда“, био поп Ђока Мијушковић („Историски записи“, књига II, страна 36). Много је вјероватније да је то био поп Ђоко Бошковић, иначе познати политички приврженик Пера Томова. То се да видјети и по падежној промјени ова два црногорска имена (Ђока и Ђоке) која је употребљена у тестаменту Пера Томова.

Са ово неколико примјера о пропустима и грешкама Риста Драгићевића немам циљ да поричем његов допринос у утврђивању чињеница, јер је сасвим природно да на том послу мора имати грешака и он као и ма ко други који обавља послове такве

природе. Ове примјере сам навео само зато да се види како Драгићевић није у праву кад се у том погледу понаша суверено, кад онако нескромно истиче како он зна „више чињеница из црногорске историје“ кад наводи само приказе „стручних лица“ који га позитивно оцјењују и кад даје поуке другима.

Значај чињеница у науци и њихово даље откривање и провјеравање нико не може сматрати некорисним. Али сматрати данас да је још увијек немогуће научно уопштавање црногорске историје с изговором да још нема довољно чињеница, као што то чини Драгићевић, неоправдано је, мислим, јер, иако не сасвим изобиља за свако питање, ми података имамо. Зар се онда на ту тврдњу Риста Драгићевића не морамо запитати — кад ће чињеница и података бити довољно? Зар ми икада можемо коначно открити све чињенице?

2) *Порицање законитости у друштвеном развитку*

Не ради се код Драгићевића само о једноставној чињеничној стихији, иако је код њега претежно тако. Он недвосмислено и, што је најинтересантније, с позивањем на Маркса и Енгелса негира и „аргументовано“ пориче основну законитост друштвеног развитка Црне Горе.

Ја сам у свом прилогу у „Сусретима“ напао један, наизглед наивни, закључак Риста Драгићевића да је Томо Марков, отац Петра II, „живио сиромашно као и остали Његуши“³, указујући на то да се таквим закључком објективно прикрива основна друштвена законитост, наиме, да је друштвени развитак Црне Горе почивао на имовинском раслојавању. Овај закључак Драгићевића негира тестаменат Тома Маркова, који је објавио сам Драгићевић и који потврђује управо обрнуто од онога што тврди Драгићевић. Из њега се баш види да је Томо Марков био зеленаш и хипотекарни повјерилац многим дужницима.

Али, Драгићевић је у свом најновијем напису далеко одређенији. Он упорно пориче имовинско раслојавање, покушавајући да докаже „чињеницама“ да Петровићи и Радоњићи нијесу били „богаташи“: „Каква су, пак, каже Драгићевић, била „богатства“ Петровића у XVI и XVII вијеку, када они још нијесу били заузели столицу цетињских митрополита, није ми познато, али је одавно познато њихово „богатство“ током XVIII и XIX вијека“⁴, а мало даље каже: „Маркс и Енгелс нијесу ни могли замислити црногорску сиротињу од XVI до XIX вијека, а камоли прогласити Црногорце тога времена за „богаташе“, већ су и Маркса и све напредне људе онога времена и касније тиштала само велика и права *богатства* господареће класе у разним европским државама, стечена на рачун угњетених класа“⁵.

³ Исто, књ. II, 1948, стр. 13.

⁴ Исто, књ. IX, стр. 562.

⁵ Исто, стр. 563, прим. 2.

Драгићевић ме у свом напису нападао да нијесам прочитао неке његове ствари (мада сам био прочитао оне на које он скреће пажњу). То ме навело да овога пута прочитам све, па и неке „старе“ његове ствари, на које морам указати, тим прије што сам Драгићевић каже да све „што је написано остаје, па се зато мора и морално и научно одговарати“.

Драгићевићу је метод историског материјализма неспојив с „правом историјом“. Он је с Маркс-Енгелсовом теоријом „обрачунао“ још 1934 године у свом приказу на превод „Опште историје социјализма и социјалистичких борби“ од Маркса Бера.

О основној Марксовој концепцији, да је историја досадашњег друштва у суштини историја класних борби, Драгићевић је дао и своје „оригинално“ мишљење: „Морамо почети од самог увода. Ту, наиме, читамо да је задаћа Берове књиге „да покаже пут социјализма кроз историју, која је, према Марксу, изузев предисторијско доба историја класних борби“. Већ та основна мисао — каже Драгићевић — није тачна, јер је одавно јасно свакоме ко познаје праву историју и ко на њу не гледа са већ унапред спремљеним мишљењем, да је она много компликованија и да је не сачињава само класна борба“.

Да би потврдио ову своју антимакистичку тезу и „доказао“ ненаучност Марксове теорије о класној борби, Драгићевић се позива на А. Госара и цитира га: „— То учење и сва економска теорија Марксизма су погрешни зато што су погрешни основи на којима је марксизам саграђен“, а мало напријед мобилише и Сорокина: „Маркс-Енгелсово схватање социјалних или економских класа је нејасно и противуречно... само се један матафизичар може још бавити Маркс-Енгелсовим схватањима“.

Да би ову основну Марксову поставку приказао нетачном, Драгићевић наводи и један посебан „доказ“: „У то су се — каже Драгићевић — изгледа, уверили и у Совјетској Русији те је тукоро Стаљин издао наредбу о реформама московског и тељинградског универзитета. Главна реформа је у томе што ће се убудуће историја опет учити по старом, предратном систему, а марксистички начин учења историје се укида“ (да ли је и за овакав „обрачун“ с Марксом неопходан свршени факултет и стручне квалификације из историје?!).⁶

⁶ „Правда,“ број од 13. XI. 1934, стр. 4. Драгићевић се није само околио на Марксову поставку класне борбе. Он цитатом „познатог марксисте“ — тако каже Драгићевић, а уствари ревизионисте — Талхајмера „побија“ Марксову теорију вриједности; цитатима Ц. Велса „доказује“ да је приватна својина постојала „одвајкада“ — „изгледа да је појам МОЈ кудикамо старијег порекла него што је појам ЈА“ — да би тако цитатом Ф. Рацела негирао колективну својину, првобитну заједницу и комунистичко друштво — „Es gibt kein kommunistisches Volk“ да би све у свему „доказао“ — „да је марксизам у суштини конструисан на погрешним друштвеним основама“ (цитира Госара) и да би као врхунац свега „доказао“ Сорокиновим цитатом: „Укратко, марксистички варијетет социјализма не може полагати

Не би се на ово схватање Риста Драгићевића данас требало освртати кад би то била само прошлост. Али кад је оно генеза његових данашњих концепција њу морамо озбиљно узети у обзир, јер данас Драгићевић на питањима из црногорске историје пориче Маркс-Енгелсову теорију позивајући се на самога Маркса и Енгелса! Он „аргументовано“ пориче основну поставку историско-материјалистичког метода према којему се друштвени развитак у правцу формирања државе нужно одвија на бази имовинског раслојавања. У анализи развитка црногорског друштва и стварања црногорске државе Драгићевић пориче имовинско раслојавање у Црној Гори, на примјерима гувернадуре и Петровића доказује „сиромаштину“ и пориче имовинску уздигнутост оних елемената који су водили стварању државе, па закључује: „те је, дакле, врло тешко сврстати у „богаташе“ не само ондашње обичне Црногорце, већ ни ондашње њихове духовне и политичке господаре“.

Да би доказао да Радоњићи, Петровићи и „Црногорци тога времена“ нијесу имали „права богатства“, Драгићевић неумјесно упоређује црногорске услове и прилике из XVIII и прве половине XIX вијека ништа мање него са руским кнежевским посједима и — данашњим нашим приликама (исто тако Драгићевић неумјесно упоређује и различите друштвене формације — доба кнеза Николе са данашњим друштвеним системом у Југославији по питању кауција и концесија).⁷ Школски примјер таквог ненаучног упоређивања услова и прилика разних земаља и разних друштвених формација је његова напомена број 2 на страни 563—564 последњег броја „Историских записа“. Он „доказује“ да имовинске диференције и „правога богатства“ није било у Црној Гори зато што Радоњићи и Петровићи нијесу имали посједе у европским размјерама, какве су на примјер имали Куракин или Безборотко у Русији, или зато што сву површину обрадиве земље једне капетаније „могла би имати у данашњој Југославији само шест домаћинстава“.

Упоређивање друштвених прилика Црне Горе у XVIII и првој половини XIX вијека (и уопште) са другим земаљама, а поготово са различитим периодима и друштвеним системима не може бити научна аргументација, поготово не за оно што жели да докаже Драгићевић. Ако је црногорска привреда, тј. њене производне снаге, била неразвијенија од привреде ма које европске земље и ако су материјална средства црногорских трговаца, зеленаша, сеоских домаћина и главара далеко заостајала иза средстава за производњу феудалног посједника Безборотка или Куракина,

веће право на епитет „научни“ него ма који други варијетет социјализма“ (Подвукао РЈД). Овакав начин побијања Маркса данас више није уносан!

Нијесам могао доћи до свих бројева „Правде“, па ми није познато да ли је овај приказ Драгићевића, од којег је у овом броју изашао само први дио, настављен у неком од наредних бројева.

⁷ Историски записи, књ IX, 1953, стр. 568—569.

или неког европског капиталисте, то никако не значи да у Црној Гори није било људи који су се имовински уздизали изнад црногорске сиротиње, да у Црној Гори није било зеленаша, трговаца, богатијих домаћина и главара који су се уздизали имовински и политички изнад осталих сељака. Није ствар у односу материјалних средстава таквих елемената у црногорском друштву према средствима европских феудалних посједника или капиталистичких елемената, него у томе да ли се у црногорском друштву, у одређено доба, вршила имовинска диференцијација, у каквим се она размјерама, својинским облицима и односима изражавала *у самом црногорском друштву* датог периода и какве тенденције развитка условљавају и неминовно захтијевају дати друштвено-економски односи. Битно за црногорско друштво треба гледати у томе какве су се друштвене снаге развијале у Црној Гори на бази имовинског раслојавања и какве су биле њихове функције у самом црногорском друштву. Кад објашњавамо развитак црногорског друштва, морамо посматрати и анализирати друштвени положај и функције имовински уздигнутијих елемената у Црној Гори. Важно је имати у виду да је имовинска уздигнутост главара и других елемената за црногорске прилике и услове значила покретачку снагу развитка, без обзира колико је било њихово „богатство“ према европским размјерама. А то је баш оно што Драгићевић негира својим екскурзијама кроз различите европске земље и различите друштвене системе.

У трговачким односима црногорског становништва са Котором, који су још крајем XVI и почетком XVII вијека били нешто редовнији и сигурнији (што се да закључити према неким установама, на примјер вересије, ортаклука итд., којих не може бити у несигурним и нередовним привредним односима) јављају се и црногорски главари из Његуша, Ђеклића, Цеклина и других крајева Црне Горе. Тај исти процес одвијао се и у другим мјестима, па и у онима која су привредно била оријентисана на турску привреду и њихова тржишта, без обзира што је он условио друкчију — протурску — политичку дјелатност једног дијела таквих елемената. Тај процес потврђују са неколико сигурних података радови Јована Томића. Из података тога времена види се да су неки црногорски главари уживали вересију код которских трговаца и са њима заснивали разне друге приватно-правне уговоре који су биљежени у судским књигама. Тако се на примјер као уживалац вересије од 28 сребрних талира јавља 1594 године његушки кнез Нико Вуконић (вјероватно Вукотић).⁸ Као уживалац вересије од 84 сребрних талира јавља се у ортаклуку 1595 године кнез Лука Векнић.⁹ Овај исти кнез јавља се као ужива-

⁸ Државни архив у Котору, Судско-нотарске књиге, књ. 68, бр. 132, стр. 71.

⁹ Исто, бр. 186, стр. 102.

лац вересије од 24 сребрна талира исте године по другом трговачком основу.¹⁰ Године 1605 јавља се његушки кнез Вучета Раичев као уживалац вересије од 19 и по талира код которског трговца Болице.¹¹ Стијепо Ников, син његушког кнеза, јавља се 1616 године као уживалац вересије од 28 талира.¹² Овај исти Стијепо Ников јавља се код истог трговца као уживалац вересије у износу од 28 талира под истим датумом само по другом трговачком основу.¹³ Као уживаоци вересије јављају се у ортаклуку и њеклићки кнезови Радоје Радојевић и Вуко Иванчев, у износу од 135 талира.¹⁴ Сљедеће, 1615 године, њеклићки кнез Радивоје Радојевић (вјероватно напријед наведени Радоје Радојевић) јавља се у ортаклуку као уживалац вересије у износу од 168 талира.¹⁵ Као уживалац вересије јавља се 1616 године и њеклићки кнез Тодор Вукићев у износу од 27 талира.¹⁶ Такав је случај и са кнезом Вукићем „из Црне Горе“ 1614 године¹⁷ итд., итд.

Не ради се у трговачким односима црногорских главара са иностранством само о „ситнијим“ пословима, куповини домаћих потрештина, чохе за главарска одијела итд. Имамо података да се још у XVII вијеку црногорски главари баве трговином широким размјера, да су били закупници робе у Црној Гори и да су веће количине разних артикала продавали млетачким трговцима. Такав је на примјер случај са цетињским кнезом Томашем Мартиновићем (познатим лицем из Горског Вијенца) за којег и предање каже да се бавио трговином, да се заузимао „да се народ ослободи од намета ријечких малих феудалаца“ па је сам закупљивао рибу која се са ловишта по Скадарском Језеру продавала на пазару Ријеке Црнојевића. Ово потврђују и подаци из Которског архива које су, у последњој свесци „Историских записа“, објавили Иво Стјепчевић и Ристо Ковијанић. Наиме, из једног судског предмета из 1672 године, поводом спора између Јакова Паскваловића и капетана брода Вицка Ђуровића, види се да је Вицко Ђуровић прије осам година, дакле још 1664 године, узео од Томаша Мартиновића 1316 либра закупљене укљеве за 69 реала, 5 лира и 5 солди.¹⁸ Овај податак говори да је том истом приликом Ђуровић био узео преко свог ортака 1900 либра суве укљеве од закупца Пејана Тодоровића из Добрског Села, 6320 либра кастрадине од Вукца Радоњичина из Његуша за 1896 лира, 1850 либра кастрадине од Марића Пејошева из Његуша итд. Јован Томић је објавио један записник о уговору који су црногорски главари

¹⁰ Исто, број 217, стр. 121.

¹¹ Исто, књ. 73, број 303, стр. 361.

¹² Исто, књ. 78, број 852, стр. 395/2.

¹³ Исто, број 1912, стр. 744/2.

¹⁴ Исто, број 736, стр. 364.

¹⁵ Исто, број 830, стр. 389.

¹⁶ Исто, број 853, стр. 396/2.

¹⁷ Исто, књ. 77, број 489, стр. 288.

¹⁸ Историски записи, књ. IX, 1953, стр. 524.

Шћепач Попов (отац владике Данила Петровића), кнез Станиша Попов Радоњић, војвода Драшко Поповић, кнез Вукота Вукашиновић и др. закључили о куповини соли 1693 године са млетачким властима у Котору „у своје име и у име поданика Црне Горе“.¹⁹

То су свакако несумњиви подаци о почецима имовинског раслојавања у Црној Гори. У том процесу, као што се види, постепено су се развијали трговци, зеленаши и један дио имовински уздигнутијих главара којима ће старе примитивне институције црногорског друштва постати сметња и који ће касније захтијевати да се умјесто њих формирају институције јавне власти — централни и локални органи државе, до чега ће, послје неколико покушаја (владике Данила, владике Василија и Шћепана Малоба), доћи крајем XVIII и почетком XIX вијека.

Поред овога важно је напоменути да кроз читави период од XVI до почетка XIX вијека Цетињска митрополија разним уговорима (поклонима, завјештањима, хипотекама, куповинама, размјенама и др.) присваја имовину сељака и тако се развија у највећег посједника у Црној Гори, што ће јој омогућити да постане и политички центар Црне Горе. О томе је објављена доста обилата грађа у Записима (в. бројеве од 1935 до 1941 године), па је овдје немам потребе цитирати. Хтио бих навести да је Цетињска митрополија, само према тим подацима из Записа, према глобалном обрачуна, само у периоду од 1733 до 1776 године, извршила око 112 куповица (овдје нијесу урачунати поклони и други правни основи по којима је црква дошла до сељачких имања).

Ако Драгићевић на примјерима Петровића и Радоњића негира основну подлогу друштвеног развитка у Црној Гори — процес имовинског раслојавања и богаћења извјесних елемената у које спадају Цетињска митрополија и слој трговаца, зеленаша и главара, који се постепено развија — питамо се, каквим он другим методом, сем у крајњој линији идеалистичким, може објашњавати друштвене проблеме Црне Горе. Ако Драгићевићу није јасно да се друштвени развитак у Црној Гори у правцу ослобођења од турске власти и формирања државе одвојио на основу оних друштвених законитости које он и данас пориче, на какав му онда други начин, сем у крајњој линији идеалистички, могу бити јасна питања о стварању државе, политичким борбама итд., како му онда може бити јасно питање зашто је Цетињска митрополија, а кроз њу и Петровићи, постала политички центар. А он, још и неовлашћено у име „многих сарадника“ „Историских записа“ каже да је то питање јасно (на његов начин!) „те они немају потребе да га „објашњавају“.

¹⁹ Јован Томић, Црна Гора за Морејског рата, Београд 1907, стр. 362—363.

²⁰ Историски записи, књ. IX, 1953, стр. 448, прим. 56.

²¹ Архивско одјељење Државног музеја у Цетињу, писмо Петра I попу Јоку од 7.IX.1820.

Да би негирао имовинско раслојавање и основну законитост друштвеног развика у Црној Гори, Драгићевић даје „податке“ и „доказује“ да гувернадуре и Петровићи нијесу били „богаташи“, трговци и зеленаши штавише ни у XVIII и XIX вијеку.

Прије него што се послужим неким подацима који заиста доказују да су гувернадуре и неке породице владајућих Петровића били имовински уздигнути и да су припадали трговачко-зеленашком слоју, који је и био носилац прогресивног развика у Црној Гори, ваља се осврнути на „податке“ Риста Драгићевића.

Као доказ да је гувернадурска породица била сиромашна „чак крајем XVIII вијека“ Драгићевић наводи један податак како гувернадур Јован Радоњић пише марта 1792 године Петру I да му не може повратити некакав дуг. О Петровићима даје нешто више „аргумента“. Али каквих?: 1) податак да владика Данило намјерава да прода златне и сребрне ствари — поклоне — да би 1711 године припремио напад на Турке; 2) податак како се Петар I обраћа Сави Пламенцу 1811 године да због бојазни од турског напада пронађе новаца на зајам ради набавке муниције; 3) да је Петар I често био приморан да „залаже владичанске ствари да би набавио мало праха или мало жита за народ“; 4) да је Његош (Петар II) често продавао брилијантске крстове; и 5) да ни кнез Данило 1853 није имао „ни толико новца, да купи мало олова за борбу с Турцима“, због чега је био приморан да растопи штампарију.

Ови подаци говоре нешто сасвим друго од онога што Драгићевић жели да докаже. Они доказују да сопствени приходи Цетињске митрополије, односно државни приходи Црне Горе, нијесу били довољни да подмире њене ратне и друге расходе. Међутим, то је чест случај чак и са земљама Безборотка и Куракина у којима је несумњиво „право богатство“ и за Драгићевића. Али пасивност у државним приходима једне земље не значи да у тој земљи нема имовинске неједнакости. Ако приходи Цетињске митрополије, или државни приходи Црне Горе нијесу били довољни да подмире њене ратне и друге расходе, то не значи да у Црној Гори није било имовински уздигнутијих елемената и да такви елементи нијесу били неки Петровићи и Радоњићи. А то значи да се таквим породицама, којима се служи Драгићевић, не може порицати процес имовинског раслојавања у Црној Гори, као што то чини Драгићевић.

У току XVIII и првој половини XIX вијека имовинско раслојавање је већ било основица унутрашњих друштвених потреса у Црној Гори. Навешћу о томе неке податке које је забиљежио владика Данило. У писму паштровским главарима од 2 јула 1713 године он каже: „... него, драга браћо, нема се кому овамо писат, зашто имају овамо три идола: један идол прељубодјејаније, други идол среброљубије, трећи идол грабљеније и крвопро-

литије“.²² А 12 јула 1729 године владика Данило пише како су коловође многих немира „зли људи“, који нити поштују бога ни господу (млетачку), него пљачкају сиромашне људе и плијене млинове.“²³ Иначе се из писама владике Данила которским провидурима и млетачком Сенату види да су зеленашка похлепа за новцем, грабљења и преваре црногорских главара, нарочито око млетачких плата, били узели толико маха да је сам владика Даније морао да се жали како се „сва крајина узмутила“.

У посљедњем броју „Историских записа“ Мирчета Ђуровић је дао један сажети преглед друштвених основица и форми зеленашења у Црној Гори, па на овом мјесту не бих имао потребе да се и ја осврћем на та питања. Ја бих указао на једну појаву коју је узроковало трговање и зеленашење, а то је тенденција концентрације земље у руке богатијих елемената, трговаца, зеленаша и главара.

Поред Цетињске митрополије, кроз XVIII и XIX вијек, јављају се као купци земљишта и других некретнина и приватна лица. Ја ћу навести неколико података који недвосмислено потврђују овај процес. Ево на примјер подаци за Марка Вукосавовића, чији су се купопродајни уговори сачували за период 1742—1801 године. У свему је сачувано око 59 његових купопродајних уговора. Он је 1742 године откупио баштине Ђура Печурице са двије куповице; 1743 баштину Никца Милошева; 1745 године Стијепе и Рада Никова; 1746 Којице Барјамовића; 1748 Анђуше Стијепове; 1745 године Радича Маркова (заједно са другим купцима); 1752 године баштине: Милоша Вучетина, Марка Вукчева, Стијепе Станишина и још једну баштину Мата Вукчева; 1753 године откупио је баштину Марка Ђурова и других; 1755 баштину Маркише Вукова; 1760 ливаду Марка Раичева и баштину Прела и Ивана Матова; 1761 године откупио је баштину Ђура и Јова Раичева; 1763 откупио је удио у млину Андрије Иванова и баштину Андрије Никова; 1764 године откупио је земље: Живана Маркова, Ђура, Симона и Живана Јовова, још једну баштину Живана и Симона Јовова, Марка Николина, Вука Крстова, Крста Сепчева и ливаду Сава Улама; 1765 године откупио је земљу Савића и Живана Петричевића; 1768 баштину попа Стевана; 1769 године баштину Раича Шћепчева; 1770 године купио је земљу Ивана Драгова и виноград Раича Шћепчева; 1771 године купио је земље: Раича Шћепчева, Мила Маркова, Марка Стојанова и Андрије Мркова; 1772 године купио је земље: Савића Петричевића и Јова Иванова Гажевића, присвојио zaloжену земљу Стане Петричевић, а нагодбом у току спора присвојио је и земљу Раича Пејова; 1773 године купио је ливаду Јова Драгова и земље: Андрије Маркова, Марка Вукчева, Марка Никчева и још једну баштину Андрије Маркова; 1777 године купио је земљу Марка Никова; 1778

²² Историски записи, књ. VIII, 1952, стр. 339.

²³ Исто, стр 350.

купио је ливаду попа Марка Бокана; 1779 године купио је земљу Јане Перове; 1782 земљу Јова Крекуна; 1783 године купио је земљу Андрије Гажевића; 1788 године купио је земљу Мирка Никова и присвојио заложену земљу Марка Јовова; 1789 године купио је земљу Марка Никова и синова Драга Никчева; 1793 године купио је земље Јова Маркова и Митра Богданова, а 1801 откупио је удио у млину и баштину синова Драга Јовова. Из његових уговора без датума и године види се да је купио земље: синова Пера Ђурова, попа Стевана и оставштину Јане Перове.²⁴

На истом мјесту налазе се и око 50 купопродајних уговора из периода 1797—1821 године које је закључио син Марка Вукосавовића, Богдан, који је постао и војвода. Он је откупио 1797 године баштине: Марка Радаче, Мартина Ђурића и бостан попа Богдана; 1798 године купио је земљу Марка Никова; 1799 године купио је земље Марка Радаче и Павића Батрићева; 1802 године купио је земљу Раича Хоташева; 1803 године купио је још једну баштину Раича Хоташева; 1807 године купио је земљу Руже Милове Драганич; 1812 године купио је земље Станише Ивова и Божка Маркова; 1813 године купио је земље: Кондије Маркове, Бошка Стијепова, Марка Стојанова и још једну земљу Бошка Стијепова; 1816 купио је земље: Јока Перова, Стијепа Бошкова, Белана Ђуканова, присвојио заложену земљу Тома Стојанова и купио ливаду и баштину Пера Иванова и удио Белана Милова у млину; 1817 године војвода Богдан је купио земље: Марка Главача, Белана Милова и других, Сава Стијепова, Јока Раичева, Ника Миркова, још једну баштину Сава Стијепова, баштину Јока Раичева, Сава и Марка Белова, још једну баштину Сава Белова, земљу Стане Милове, Јока Митрова, Марка Милошева, Ђура Стијепова, Марка Голубова, Сава Стијепова и Тома Маркова, Иван Драгова, Сава Стијепова, баштину Белана Милова, ливаду попа Станка, удио Стијепа Бошкова у млину и присвојио једну баштину Белана Милова која је војводи Вукосавовићу била заложена уз уговорену камату 100%; 1821 године купио је земљу Рада Ђуканова, а из неколико купопродајних уговора без датума и године види се да је купио земље: Андрије Краља и других, Стојана Савићева, Марка Савова и присвојио заложену земљу Марка Никова.²⁵

У „сетенцијама“ (купопродајним уговорима) које је Богишић одабрао за израду Имовинског законика за Црну Гору налази се неколико купопродајних уговора попа Николе Калуђеровића, који је за вријеме Петра I био писар, а касније постао перјанички капетан, и неколико уговора Матана Ивова Калуђеровића који такође потврђују да су главари, трговци, зеленаши и богатији сељаци присвајали земљу сиромашних сељака. У неколико ових

²⁴ Државни архив у Цетињу, Откупи, VII, купопродајни уговори породице Вукосавовића.

²⁵ Исто.

уговора наглашено је да сељак продаје земљиште „у његову велику муку и потребу“. Тако је Матан Ивов (на неким уговорима Матан Јовов) купио земљишта: Дамјана Перова (1773), Марије Мргудове (1783), Ђура Николина и Нова Раичева (1796), Савића Раичева и његових синоваца (1801), Којице Ђурова (1813), Ђура Николина (1814 или 1817), Голуба Вукова (1817), Томаша Мићкова и Илије Иванова (1819), Војина Шепанова и његовог синовца (1820) и баштине синова Матана Милошева (1821). Никола Калуђеровић купио је земље: Пера Ђуканова Симоновића (1801), Николе Белова Мухадиновића (1834), удовице Вука Бошкова и удовице Андрије Бошкова (1836).²⁶

Формирањем унутрашњих тржишта у Црној Гори долази до развијенијих привредних односа у којима све више јача трговачки и зеленашки слој у који спада и један дио главара. Од многих података навешћу само неке најизразитије. Сердар Станиша Станишић обавља трговачке послове у ортаклуку с Пером Раичевим и тужи се око „каведала“ и „сансарине“.²⁷ Трговином и зеленашењем бави се и сердар цетињски, па 1796 године предузима мјере да наплати „добит“.²⁸ Новак Томов Радоњић је крупнији закупац сувога меса и извози га у иностранство.²⁹ Јанко Вуков Вукотић узима стоку „на ријеч“ и продаје је по Приморју.³⁰ Поп Јанковић је закупац рибе у Цеклину,³¹ а Бело Станишин и неки Врбица су ортаци у откупљивању рибе у Цеклину и извозе је за иностранство.³²

Иначе је историска грађа прилично обилата подацима о ситним трговачким операцијама, залогома, хипотекарним уговорима, купопродајним уговорима некретности итд. што је доказ да је имовинско уздизање главара, трговаца и зеленаша имало подлогу у самом црногорском друштву.

У процесу имовинског диференцирања у Црној Гори поједине породице, као знатно богатије, учвршћују се и као главарске породице у којима главарство постаје наслеђено и које утичу на политички живот. Карактеристичан податак за ово оставио је Павле Томић, који је почетком XIX вијека био предвиђен за француског конзула у Цетињу и који у напоменама на неке статистичке податке, које је прикупљао за маршала Мармона,

²⁶ Богишићева библиотека, Цавтат, ознака XVI, 15, Разни списи, исписао за Историски институт Нико С. Маргиновић (в. стр. 24а, 25, 38, 39, 47, 49, 51, 62, 63, 66, 67, 68 итд. исписа).

²⁷ Записи, књ. XVIII, стр. 294—295.

²⁸ Државни архив у Задру, Магистрати 1796—1797, CLXV (исписи за Историски институт).

²⁹ Исто, Акти Ц. к. капетаната у Росама 1814—1817 CCXX (исписи за Историски институт).

³⁰ Исто. Писма владике црногорског, писмо Ј. Стефановића С. Орловићу од 6.III.1818 (исписи за Историски институт).

³¹ Исто. Писмо Петра I Орловићу од 26.II.1817 (исписи за Историски институт).

³² Архивско одјељење Државног музеја на Цетињу, 26.VII.1824.

каже за војводу Кусовца: „Le voïvoda Marko Kusovaz n'a pas une grande parenté mais il est riche, et on l'ecoute“.³³ Гувернадурска породица и неке породице владајуће куће Петровића су у том погледу типичне, иако то Драгићевић пориче. Навешћу само неколико података који говоре о привредној активности Радоњића кроз XVII и XVIII вијек и неколико података о имовинском стању најуже породице гувернадура. Из неких података из Задарског архива види се да је Јово Станов био повлеченица млетачким држављанима кроз Боку Которску и да од млетачких власти тражи дозволу да с њима изврши пословне обрачуне.³⁴ Гувернадур Јован Радоњић стајао је у пословним односима с млетачким трговцима, па се јавља и као повјерилац которском трговцу Болици.³⁵ Овај гувернадур трговао је са житом и другим артиклима кроз Боку.³⁶ Преко трговачког ортака Новака Томова Радоњића гувернадур је продавао веће количине закупљеног сувог меса.³⁷ Породица гувернадура, поред имања у Црној Гори, посједовала је и имање у Округу которском, у Кавчу, и на њему држала „кметиће“.³⁸ Имање гувернадурово цијенило се још половином XVIII вијека на 20.000 златника.³⁹ Карактеристично је у том погледу писмо гувернадура Стана Радоњића которском провидуру од 29 априла 1782 године у којему, приликом опасности од турског напада, тражи 10 миљара хлеба, један миљар преха и један миљар олова па наглашава: „ако га не би ктио преведри Шенат даровати, ја ћу ви учинити шкрит верхо мојијех добарах што имам у ваш штат и што ћу ви послат макар и дупле закладе“.⁴⁰ Ови подаци негирају тврђење Драгићевића и доказују да је породица Радоњића, која је заузела гувернадурски положај, била претставник имовински богатијег елемента црногорског друштва и да није случајно што је она, поред Петровића, који су заузели митрополитски положај, постала други политички центар и претставник друге политичке струје у оквиру ослободилачких снага у Црној Гори.⁴¹

³³ Записи, књ. III, стр. 44

³⁴ Државни архив у Задру, Акти изванредног провидура 1763—1766, ХСII, писмо Јова Станова Ему од 4.II.1766 (исписи за Историски институт).

³⁵ Исто, писмо Јована Радоњића Сагренду од 17.XI.1784 (исписи за Историски институт).

³⁶ Исто, писмо Ј. Радоњића Бузепу Диеду од 1.VI.1789 (исписи за Историски институт).

³⁷ Види примједбу 30.

³⁸ Државни архив у Задру, Магистрати 1784—1795, CLVIII, писмо Стана Радоњића Стијеповићу у Котор (исписи за Историски институт).

³⁹ „Сусрети“, бр. IX, 1953, стр. 641.

⁴⁰ Државни архив у Задру, Акти изванредног провидура 1782—1784, писмо гувернадура Ст. Радоњића которском провидуру од 29.IV.1872 (исписи за Историски институт).

⁴¹ Ове податке, као и тезе о политичкој улози гувернадура, ја сам изнио у свом реферату на Првом конгресу историчара ФНРЈ и по њима је, скупа са неким тезама из реферата Бранка Павићевића, било дискусије у IX секцији Конгреса. Интересантно је, да их је Драгићевић тада прећутао, као што је прећутао и читав Конгрес.

Само три тестаментна тројице Петровића — Тома Маркова, брата Петра I и оца Петра II, и тестаменти његових синова Пера Томова и Петра II — довољни су да потврде овај процес и на примјеру владајуће породице Петровића, иако то Драгићевић негира подацима за које смо видјели да се не односе на оно што Драгићевић жели да докаже. Из тестаментна Тома Маркова и Пера Томова, који је био претсједник Сената, сасвим јасно и очигледно се види да су они припадали трговачко-зеленашком слоју и не само да су му припадали него да су били његови најтипичнији претставници.

Томо Марков је један од најизразитијих сеоских богатих домаћина и зеленаша, који је преко зајмова и хипотека присвајао баштине сиромашних сељака. Примјера ради, навешћу и на овом мјесту те податке из његовог тестаментна. Он је присвојио: „земљу у Пачков До, која је била Ника Лазарева Поповића у залог за 48 талијера; ... земљу у Браткове Долине, која је била Кустодина за 20 талијера ... земљу у Вршањ и три коматића у Његушко Поље, те је била Станка Савова Кустодије заложена за 45 талијера ... земљу под Вељи Крај, те ми је заложено Маркиша Кустодија за тал. 20 ... дужан ми је Спасоје Вучетин врх баштине на Обрадовину 4 тал., а без баштине 4 ... земљу Давине Савове, коју ми је заложила за 4 талијера ... дужан ми је Иво Вуков Поповић 7 талијера врх земље на Обрадовине ... дужан ми је Тодор Станков Поповић 12 талијера врх земље на Обрадовине ... дужан ми је Драго Јашаров врх земље под Крачеву Главицу 20 талијер(а) ... 10 талијера што ми је дужан Јако Вукалов Кустодија врх баштине на Троца ... дужан ми је син Пера Филипова 21 талијер, нешто врх земље, а нешто онако ... у Сава и Лаза Перићева су ми 10 талијера врх земље под кутњицу ... 15 талијера, које ми је дужан Гoro Перичин Кустодија врх земље у Зараде ... дужан ми је Ђуро Божовић 7 талијера врх земље на поткутњице ... дужан ми је Мичина Кадија врх обора више куће 4 талијера“.⁴²

Перо Томов, претсједник Сената, је био један од највећих и најбогатијих црногорских трговаца и зеленаша. Из његовог тестаментна се види да је он имао веће суме новаца са којима је трговао и зеленашио — „ови ће се новци сви наћи у либро написати по људима на вересиу“ — једним дијелом и преко својих зетова: „Располажем за моје пет ћевојака, три удате и двије неудате: оној те је удата за Јовићевићем, поклањам оне новце те ми је дужан њезин домаћин; оној за Ђурашковића поклањам оне новце те ми је дужан њезин домаћин како либро значи; оној за Мартиновићем у Баице остављам шест стотина талијера да јој да ње(н) домаћин од онијех те ми је дужан, како либро гласи. Двјијема малијема шћерима остављам свакој по осам стотина талијера. Моијема сестрама свакој по педесет талијера. Гордани, мојој пр-

⁴² Историски записи, књ. II, 1948, стр. 20—21.

вој жени, остављам стотину цекина да јој се подмире како сам био њој обрекао... Они новци (те) су у Пера Сердарева, как гласи (либро) и у Серд(ара), да им се пуште да их плаћ(ају) на рокове, сваке године по сто и педесет талијера без икакве добити“.⁴³ Из тестаментa се истовремено види да је Перо Томов оставио у наслеђство 450 талијера црквама и манастирима и да је, осим тога, имао и неколико кућа и то „кућу у којој стоји поп Лазо“, коју оставља цркви у Цетињу, половину куће „у Брда“, половину куће „на врх поља“ и двије куће у Цетињу — „кућа веља“ и коњушница. Према другим подацима види се да је Перо Томов имао пуно „вересија“ по народу и да је, осим свога личнога новца, као претседник Сената користио у зеленашке сврхе и државни новац. Њему је било „на расположењу“ дато да може на 50.000 фиорима „с оном малом добићу ползовати... која се састоји од пет крајцерах на талијеру“.⁴⁴ Вук Поповић у писму Вуку Караџићу од 9 фебруара 1852 године каже за њега: „Перо, његов тј. кнеза Данила — Т. Н.) стрико вели: за 10 година мојем аспрама могу у Црној Гори суд држати“.⁴⁵

Тестамент Петра II доказује да је камату од знатних сума новаца по европским банкама и другим мјестима био одредио Петар II на уживање својој родбини.⁴⁶

Трговачко-зеленашки слој, богатији сеоски домаћини и главари који су се издвајали и постепено учвршћивали у процесу имовинског раслојавања нужно су истакли захтјев рушења старих друштвених установа и стварања државе баш зато да би се осигурале њихове привредне и политичке привилегије. Они су зато претстављали прогресивне друштвене снаге. Ову друштвену законитост изванредно јасно потврђује и захтјев пјешивачких и чевских главара војводе Мића, сердара Манојла и кнеза Тодора да се казне дољски кнез Петар Лазарев Павићевић и Мићун Станојев Павићевић зато што су ометали трговину катунским трговцима са Никшићем и зато што су подржавали пљачку.⁴⁷ Према упутствима и одобрењу Петра I Катунјани су спремили казнену експедицију која је, по обичају, попалила и опљачкала сву имовину криваца и стријелјала Ивана Лазарева.⁴⁸ Сам Петар I, који је ударио темеље сталних централних органа државне власти, недвосмислено је образлагао потребе за стварање државних институција привредно-економским потребама трговачко-зеленашког слоја. Захтијевајући од Његуша порез, он наглашава: „... и мене се чини да је вашем племену суд и кулук потребит колико икому от Церне Горе, зашто хоћете да идете на пазаре и у терговине на сваку страну, мимо осталијех Црногорацах. Ви

⁴³ Исто, стр. 34—35.

⁴⁴ Записи, књ. IX, 1931, стр. 75.

⁴⁵ Вукова преписка, VII, стр. 130.

⁴⁶ Л. Томановић, Петар II Петровић Његош, стр. 210—211.

⁴⁷ Историски записи, књ. VI, 1950, стр. 453.

⁴⁸ Историски запис САН, књ. III, стр. 316.

живите највише от трговине и с пазарима и с помоћу вашијех пријатељах које у Боку имате, своју трговину чините . . . но кад не буде кулука, реците ми хоће ли бити мира, а кад не буде мира хоће ли се моћи мирно трговати, пазаровати и остали послѣ оправљати“.⁴⁹

Насупрот овоме процесу, Драгићевић намјерно и упорно „доказује“ антинаучну тезу да у Црној Гори није било „богаташа“, да таквим не можемо сматрати ни „обичне Црногорце тога времена“, ни „ондашње њихове духовне и политичке господаре“. Тиме он свјесно и „аргументовано“ пориче основне принципе историско-материјалистичког метода у науци, пориче основни фактор друштвеног развика у Црној Гори — процес имовинског раслојавања. Тиме Драгићевић аргументовано доказује својим властитим примјером како се са стихијно-материјалистичких чиненица наука може срзавати на чисти идеализам.

Кад сам ја у свом напису у „Сусретима“ рекао да у „Историским записима“ има и таквих ставова, написа и њихових појединих мјеста који објективно штете нашој науци, мислио сам, између осталих, и на овакве концепције Риста Драгићевића. Дана, кад је Драгићевић у свом посљедњем напису био још одређенији и потпуно отворен у порицању основне друштвене законитости у развикау Црне Горе, могу само да поновим и потврдим своју ранију ријеч.

Нијесам увјерен да сви чланови Редакције „Историских записа“ дијеле мишљење Драгићевића, а сигуран сам да га не дијеле сви сарадници. Али је, ипак, чудно да редакција без икаквих ограда отпочиње дискусију и полемику на овако ненаучној основи како је поставља члан Редакције Ристо Драгићевић.

3) *Апсолутистичка држава, родбински и политичко-приврженички бирократски систем власти у Црној Гори*

Разумљиво је, чим се поричу друштвене основице развика, да се морају давати ненаучна објашњења по појединим питањима. Такав случај је код Драгићевића и са „објашњавањем“ карактера и система државне власти у Црној Гори.

Драгићевић не може да схвати да се читави развика црногорске државе кретао у сталном учвршћивању апсолутистичке државе с изразитим родбинским и политичко-приврженичким бирократским системом власти. Шта више, Драгићевић „доказује“ да тога није ни било и да се иза једне изјаве Његошевог рођака Штиглицу „не крије никакав родбинско-бирократски . . . систем власти у Црној Гори“ (не знам зашто Драгићевић у овом случају изоставља политичко-приврженичко обиљежје тога система). Драгићевић то „лако“ доказује тиме што даје податак о саставу Сената само из првих година владавине Петра II, када је прет-

⁴⁹ Историски записи, књ. VI, 1950, стр. 325.

сједник Сената био Иван Вукотић, а потпретсједник Матеј Вучићевић.

Међутим, бирократизирање државног апарата осјетно је још и у првим органима Петра I. У том погледу карактеристично је писмо Жупљана Петру I које су му упутили око 1809: „И ово, господару, да разумијеш, како твоје старешине што си их поставио по Ровцима, те си их посердарио и завојводио и покнезио за сиротињу у зо час и они јадну сиротињу расћераше голу и босу по Турцима; а што год сиромаси имаше све узеше и живо и мртво, а пред њима Мијат сердар“.⁵⁰

Опште је познато да је послије одласка Вукотића и Вучићевића из Црне Горе на положај претсједника Сената постављен брат Петра II, Перо Томов Петровић, а за потпретсједника Ђорђе Петровић. Уз ове је још био члан Сената и Саво Петровић, брат Петра I (посебно је питање што је у Сенату било и политичких сукоба). Драгићевић, дакле, на лак начин избјегава да истакне да су у црногорској држави највиша мјеста — шефа државе, претсједника и потпретсједника Сената — заузимали Петровићи (Вукотић и Вучићевић су на тим положајима били кратко вријеме).

Састав Сената у даљем периоду Петра II, а нарочито у периоду кнеза Данила, показује да се родбинско-бирократски систем власти стално развијао и учвршћивао. У Сенат, као централни орган државне власти, улазили су и сродници по женској линији владајућих Петровића (напримјер зетови: сердар и сенатор Андрија Перовић Пуца и његов син Стеван Перовић, сердар и сенатор Мило Мартиновић итд.).

Ево напримјер шта о томе кажу историски подаци. Срески начелник у Котору у свом извештају од 23.XI.1837 год. Либлиенбергу саопштава „да је владика . . . слабо виђен и омражен код народа у Црној Гори због његове несмотрене владавине и због непрестаних насиља којима се служи . . . да је у најновије вријеме мржња према владици порасла ради тога, што је избацио из Сената честита и ревностна лица, од којих је био Сенат састављен, да би их замијенио другим лицима од никакве способности и никаква поверења, са свим потчињеним његовој вољи“ (подвукао Т. Н.).⁵¹ Ивачић у једном извештају нарочито истиче како су многи црногорски старешине озлојеђени зато што Петар II на све важније положаје у државном апарату поставља своје рођаке.⁵²

Уз родбински, учвршћује се и политичко-приврженички систем власти. Тај процес је сасвим јасно уочио окружни которски поглавар Мартелини, који у свом извештају Губернијалном претсједништву за Далмацију нарочито подвлачи да су чланови

⁵⁰ Записи, књ. XV, стр. 361.

⁵¹ Љ. Влачић, Петровић Петар II Његош, Београд 1937, стр. 42—43.

⁵² Државни архив у Задру, 164 (б. IX, к. X/4. 1.1834) извештај Ивачића Губернијалном претсједништву бр. 439/п. од 28. IV. 1834 г.

Сената у Црној Гори из „главних црногорских породица“ и да они „чине једну јаку политичку партију“.⁵³

Овај систем био је карактеристичан не само за Сенат, него и за све локалне органе власти. Лазо Пророковић, ујак Петра II, био је постављен за капетана његушке гвардије, а касније и за перјаничког капетана. За њега аустриски официр Ф. Орешковић даје посебну изјаву: „Он је капетан од Његуша и ујак владичин; он као такав и као потомак једног од првих црногорских племена има велики углед код народа, зна да исти лукаво искористи и даје само јак потстрек, тако да од тога зликовца дрхте не само Црногорци, него и наши поданици“.⁵⁴

Врло је карактеристичан и један аустриски извјештај који даје податке о примању лица у гвардију. Из њега се види да ни свака „угледна“ породица није могла добити такав положај, него су за чланове гвардије постављани баш људи из породица које су родбински и политички биле везане за Петра II.⁵⁶

Родбински и политичко-приврженички бирократски систем власти у Црној Гори био је последица унутрашњег процеса привредног и политичког диференцирања главарског слоја. Он је био и нужна претпоставка тога процеса. Један велики дио главара морао је у процесу изградње државног апарата остајати изван власти, или су њихова овлашћења све више сужавана, док је један други дио уживао максималне привредне и политичке привилегије. Овај процес потврђују ондашњи аустриски извјештаји који истичу на примјер како Петар II нарочито настоји да обогати своју родбину на штету осталих,⁵⁶ како Перо Томов, његов брат и претсједник Сената, посједује монопол трговине⁵⁷ итд. Све је то истовремено било основица и веома оштрих политичких борби.⁵⁸

⁵³ Исто, 140 (б. XI, к. XI. 1832) извјештај Ивачића бр. 516/п. од 20.V.1832.

⁵⁴ Фридрих Орешковић, Мемоари о исправљању границе између Далмације и Црне Горе из 1838 године, превео Јевто Миловић, издање Историског института НР Црне Горе, Цетиње стр. 23.

⁵⁵ Државни архив у Задру, 326 (б. IX, к.Х/2. 1.1847) извјештај Грија Губернијалном претсједништву за Далмацију број 33/р од 20. I. 1487.

⁵⁶ Исто, извјештај Ивачића број 782/п од 14. VII. 1834. — Карактеристична је и изјава Марка Миљанова војводи Иву Радоњићу, коју му је добиацио у једној препирци: „А да нијеси узео (тј. оженио — Т.Н.) ону осталицу Његушку, ти би плео опуту на Табачину которску, ће и твоја браћа“ (Иво Радоњић је био ожењен с Његуша, одивом Петровића — прим. Т. Ђ. — в. М. Миљанов, Цјелокупна дјела, Вибл. срп. писаца, предговор Т. Ђукића, стр. XXXII).

⁵⁷ В. прим. 54.

⁵⁸ Обавјештавајући Губернијално претсједништво за Далмацију о неким приликама у Црној Гори Ивачић истиче да влада незадовољство и да људи нерадо гледају како владичина родбина присваја све важније положаје (Државни архив у Задру, 164 (б. XI, к. X/4. 1834), извјештај број 526 од 16. V. 1834). У другом извјештају напомиње како је политичко стање у Црној Гори далеко горе него за вријеме Петра I и сматра да је томе узрок настојање Петра II да обогати своју породицу и родбину на штету

Исти процес, само још изразитије, одвијао се у периоду кнеза Данила. Политичке борбе кнеза са Пером Томовијем и Ђорђијем Петровићем баш изванредно показују колико је шефу државе било нужно да има лично — зависан и лично — одан бирократски апарат. Стара владајућа група Петра II — Перо Томов, Мило Мартиновић, Андрија Перовић Цуца и многи нижи и локални функционери — изгубили су власт, сав политички и економски утицај, да би на њихово мјесто дошли „нови љуђи“, лично одани кнезу Данилу.⁵⁹

Апсолутизам кнеза Николе значи крајњи домет развитка црногорске државе у том правцу. Од 1878 године, када настају други економски и политички услови у црногорском друштву, тај апсолутистичко-бирократски систем постаће реакционаран.

Такав централистичко-бирократски државни апарат, у односу на народ привилегисан и бездушан, био је стављен у службу централног државног органа и шефа државе — владике, касније кнеза. Зато је Орешковић с правом констатовоао: „ја не вјерујем да у свијету постоји нека друга земља у којој се запо-вијести владарева тако тачно, тако брзо испуњавају, почев од најнижега па до највишега“.⁶⁰

Такав бирократски апарат, као и свуда, почивао је и у Црној Гори на знатним економским и политичким привилегијама и овлашћењима у друштву. Ја сам већ навео неке податке о привилегисаном привредном и политичком положају црногорских главара из времена Петра II. Овдје ћу навести још неке податке. У једном свом извјештају Гриј наглашава како је један зет владичин за вријеме неродне и гладне 1847 године продавао закупљено жито за готов новац и на вересију, док се један дио гладних Црногораца могао видјети како једе сиров кукуруз на которској пијаци.⁶¹ Орешковић већ у наведеном извештају наглашава: „То што се узме за судску таксу подијеле међу собом Сенат, гвардија и перјаници . . . разумљиво је пак зашто гвардија и перјаници пажљиво надгледају и вребају све оно зашто могу добити судску таксу (чак узму глобу и женама због свађе)“. Вук Поповић,

---

осталих (в. напомену 54). За политичко врење, побуне и борбе до којих је дошло у Ђеклићима 1847 г. Гриј нарочито подвлачи да њима није био узрок помањкање хране, него да су наступиле зато што младићи из неких „најбољих“ породица нијесу примљени у гвардију и перјанике, иако су то жељели, што су им тиме ускраћене главарско-службеничке привилегије итд. У овом извјештају као посебни узрок побуне Гриј истиче незадовољство и протест Ђеклића што Перо Томов поседаје монопол трговине (в. напомену 56).

⁵⁹ Архив Историског института, Мемоари сердара Р. Турова: „Љубимци кнежеви били су: војвода Петар Вујовић, војвода поп Ђуро Кусовац, сердар Јоле Пилетић. . . Они су се појединцима грдно светили и зато добијали повластице од кнеза. Зато су прозвати „нови љуђи“.

⁶⁰ Јевто Миловић, Погибија и освета кнеза Андрије Калуђеровића, Историски записи, књ. V, 1950, стр. 178.

⁶¹ В. напомену 55.

поред онога што је рекао о Перу Томову, да за 10 година може држати црногорску администрацију, даје сличне податке и о Милу Мартиновићу и Андрији Перовићу Цуци, члановима Сената: „И зет његов Сердар Цуцки овако исто говори, а и сердар Баички закочио је нешто да може господовати“.⁶² Перо Томов и низ других његових приврженика изгубили су све друштвене привилегије и власт пошто је кнез Данило дошао на власт и почео доводити „нове љуђе“ и стварати свој апарат. Вук Поповић је дао изјаву: „како су сад с објешеним брцима умукли, и са свијем у образ потамљели, што им нема више да сами рукују и тргују с благом Црногорскијем; да с каматом даве јадне сиромаше, и за себе да граде куле, — да шетају по бијелом свијету, и уз дивног господара да пуше најљепше засукаче“.⁶³ Насупрот и умјесто Пера Томова, брата Петра II, расте утицај брата кнеза Данила, Мирка, који ће постати претсједних Сената и велики војвода црногорски. Чиновништво кнеза Данила, поред редовних плата, добијало је право на купљење „ћумрука“,⁶⁴ користило се разним злоупотребима и глобама⁶⁵ од народа.

Процес изградње централистичко-бирокуратског система власти у Црној Гори треба посматрати двоструко. С једне стране, то је био процес изградње чиновничког апарата и учвршћења бирократских привилегија, неминовних у таквом државном систему. С друге стране, то је истовремено био процес угушивања главарско-сепаратистичких појава и самовоље.⁶⁶

Апсолутистичко-бирокуратски карактер црногорске државе био је нужан под одређеним друштвеним условима под којима се одвијао унутрашњи развитак црногорског друштва. Формирање државе вршило се на бази неразвијених материјалних снага црногорског друштва, у условима непотпуне класне диференцијације, уз веома јаке заостатке баласта старог друштвенога уређења, у у-

⁶² Вукова преписка, VII, стр. 130—131.

⁶³ Исто, стр. 130

⁶⁴ Ђорђије Петровић добио је право на купљење „ћумрука“ за четири године (Архивско одјељење Државног музеја, Цетиње, 4. VIII. 1853). Драго Лазарев купио је „ћумрук“ у Повији 1853 године „па га дава другима Повијанима под плату и више узе он за годину но ја за двије године“ (Исто, 12. IX. 1853). Право на купљење „ћумрука“ за 1854 г. у Повији добио је капетан Пеко Мијушковић (исто, 18. III. 1854).

⁶⁵ Капетани су напримјер добијали суму новца од годишњег пореза према броју чланова гвардије, па су неки обично тај број приказивали већим. То се види из једног писма Медаковића који предлаже кнезу Данилу: „само би добро било да изволите одредити колико кои капетан треба да има гвардије, јер при посљедњем данку примијетити сте извољели да су неки и више но што треба означавали“ (исто, 14. XI. 1855).

⁶⁶ Карактеристична је у том погледу наредба кнеза Данила капетанима да глобу морају предавати у државну касу. Дотадашње право капетана да један дио глобе задржавају за себе учвршћивало је до извјесног ступња развика чиновнички апарат, али је, најзад, постало основица чиновничког самовлашћа и других злоупотреба, па га кнез Данило укида. (Записи, књ. XVII, 1937, стр. 125—126).

словима јаке активности разних снага и струја отпора. Под таквим условима, био је могућ једино такав систем власти. И не само да је он био природни резултат таквих услова, него је он једним великим дијелом, до одређеног ступња, био активна снага друштва ногразвитка. Апсолутистичко-бирокупатска држава повезивал је прогресивне снаге црногорског друштва, које су могле иће напријед и развијати се једино под условима таквог система владавине. Једино је таквим системом државне власти тај слој био у стању да обуздава и савлађује друштвени примитивизам и једино је преко тако округлог државног система могао обезбиједити правну сигурност и друштвени просперитет. До одређеног ступња друштвеног развитка носилац читавог друштвеног прогреса могла је бити само она друштвена снага, која се, као владајући слој, изражавала кроз државу, па и њену бирокупатију и бирокупатски систем. Орешковић је сасвим у праву кад у свом извјештају каже: „Владика се намјерно придржава овог ужасног система као средства које је нужно за његову реформу . . . Ма колико се томе опирало финансије осјећање, ипак се мора признати да је овај систем подесан и једино могућ у овој земљи да би се најзад у њој завело правно стање“ (Орешковић само није у праву кад он оне друштвене услове, који су наметали такав систем, приказује као „дивљаштво“ Црногораца).⁶⁷

Драгићевић не само што негира овај систем власти, него му он изгледа и немогућ зато што се над читавим овим апаратом налазио шеф државе, апсолутиста-владика, а касније кнез-апсолутиста. Он није схватио суштину и значај бирокупатског система, нити механизам петровиће апсолутистичке државе. То показује и сам начин на који он све то негира. Да би читаоц то могао сам увидјети, навешћу његове ријечи и „доказе“: „Друга је нетачност (моје тврдње да је у Црној Гори апсолутизам Петровића почивао на родбинском и политичко-приврженичком бирокупатском систему — Т. Н.) у томе што није ни могла имати „скоро неограничену власт“ у Црној Гори за Његошево вријеме уопште „група“, а то потврђује и извјештај аустриског капетана Фридриха Орешковића, који гласи: „ . . . ја не вјерујем да у свијету постоји нека друга земља у којој се заповијести владарева тако тачно, тако брзо испуњавају, почев од најнижега па до највишега“ (подвукао Р. Ј. Д.).

Драгићевић не види да баш ово мјесто из извјештаја Орешковића доказује апсолутистичко-бирокупатски карактер Његошеве државе.

Само са таквим државним механизмом централна власт је и могла да усмјерава даљи развитак и да савлађују све оне снаге које су га успоравале или кочиле. Централна власт је, по правили, обрачунавала са свим таквим снагама отпора одлучно, сурово

⁶⁷ Јевто Миловић, Погибија и освета кнеза Андрије Калуђеровића, на пом. мј., стр. 177.

и немилосрдно. У неколико случајева снаге отпора савлађиване су казним експедицијама од по неколико хиљада војника, које често нијесу много разабирале и тражиле „кривца“. Такве су на- примјер, да наведемо само најизразитије, војна експедиција Петра II за наплату пореза у Брдима 1834 године, у којој је рањен и сам Петар II; експедиција Петра II 1836 на Цеклићане који су, после заузимања жабљачке равнице, подијелили и присвојили „100 дана орања земље“ коју је за себе био узео Цетињски манастир; поход војске Петра II на Црмницу 1846 године; такав је поход кнеза Данила с војском на Бјелопавлиће 1854 године, двије „похаре“ Куча — 1855 и 1856 године итд.⁶⁸

Са таквим државним апаратом Петровићи су обрачунали са неколико врло утицајних политичких и државних функционера који су се супротстављали њиховим концепцијама развика. Петар I је на примјер осудио на вјечито прогонство војводу Илију Пилетића, Петар II је стријељао неколико веома утицајних главара у народу: Маркишу Пламенца, Тодора Мушкикина Божовића, Вукића Попова, Џуца Радоњина итд. Кнез Данило је приступио коначном обрачуна са свим политичким супарницима — Пером Томовим, Ђорђијем Петровићем, Андријом Перовићем, Милом Мартиновићем и опозицијом у Бјелопавлићима, у Кучима итд. Тај процес коначно је довршио кнез Никола, који је пригушио снаге отпора све до краја XIX и почетка XX вијека, кад се, у другој форми и сасвим другог карактера, јављају нове политичке борбе.

Ја сам у свом напису у „Сусретима“, као противтезу схватању да је Сенат Петра II био „немоћнији“ од скупштине главара и народа, сав овај процес дао у једном сажетом облику: „Сенат Петра II имао је разгранати државни механизам — плаћено чиновништво у централним и локалним органима јавне власти, полицију и тјелесну гарду. Он је преко тога механизма глобио, хапсио, прогонио из земље, стријељао, једном ријечју у пуном смислу примјењивао, насилну, јавну власт, односно такве методе управне власти које су по свему друкчије и ауторитативније од методе племенских органа власти. Стријељање најутицајнијих политичких и државних личности које су се опирале мјерама

⁶⁸ Постоје сигурни подаци и о експедицијама Петра I. Петар I је организовао 1818 године једну експедицију наоружаних Катунана „да ћерају издајника земаљскога Илију Пилетића“ (Архивско одјељење Државног музеја у Цетињу, 1. I. 1819). Таква је експедиција на Пјешивце 1819, који нијесу хтјели да казне неке Никчевиће зато што су се оружјем супротстављали органима суда. У том сукобу рањен је сердар Мркоје Мијушковић (исто, фасц. 1819). Петар I послао је 1822 године експедицију на снаге отпора у Дољу Пјешивачком да би паралисао утицај кнеза Петра Лазарева Павићевића и Мићуна Павићевића (Историски часопис САН, књ. III, стр. 316). Иначе се из архивске грађе види да је Петар I примјењивао власт на основу Законика и да се његови судови изрицали и примјењивали смртну казну (види Р. Петровић, Законик Петра I, историско-правна расправа, прештампано из Записа, Цетиње, 1929).

Петра II (Тодора Мушкикина Божовића, Маркише Пламенца, Андрије Калуђеровића и др.), кржаве војничке експедиције, насилно убирање пореза и друге мјере јавне власти биле су средства „којима је Петар II те још како обезбиједио ауторитет свога Сената“. Драгићевић је из овога извео закључак да ја „јачко осуђујем“ Петра II „што им је дошао главе“ и да хоћу да „што боље“ окривим Његоша „што је примјењивао насилну власт, што је вршио насилно убирање пореза, што је убио Маркишу Пламенца итд.“ Тиме је Драгићевић погрешно схватио неке појмове и њихова значења. Јер ако ја истичем да је власт Петра II била толико јака да је могла рашчистити са тако политички утицајним личностима у народу, какви су на примјер били Тодор Божовић или Маркиша Пламенац, који су могли дићи по неколико стотина војника у Пиперима и у Црмници, ја ничим нијесам тврдио да су такви политички утицајни главари били „прогресивни“ и да Петар II није био „у праву“ кад је са њима обрачунавао, јер бити утицајан не значи бити и прогресиван. Драгићевић би требало да рашчисти са значењем таквих појмова, исто тако као што би требало да схвати да се апсолутизам и бирократски систем међусобно не искључују, него, напротив, допуњују.

Овај напис сматрам само једним дијелом као одговор Ристу Драгићевићу, јер сам га поставио у облику дискусије „по појединим питањима“, како је то предложио одговорни уредник, Ј. Јовановић. Зато нијесам имао намјеру да дајем свестрани приказ на радове Риста Драгићевића, па нијесам исцрпио све оно што би, по мом мишљењу, требало критиковати у тврђењима Драгићевића. Ја сам се, у корист бар најосновније аргументације, ограничио само на ова три питања, док Драгићевић даје повод и потребу да се дискутује по још неколико питања (на примјер његова „монографија“ о гувернадурима и послератни његов напис о укидању гувернадурства, за које он каже да немају никакве међусобне везе, затим његово схватање и примјена систематизације и периодизације у историји, његова оцјена појединих питања из периода кнеза Николе итд.) О тим и таквим питањима може се наставити дискусија, уколико се још увијек „за њу осјећа потреба“.

Томица НИКЧЕВИЋ

— 0 —

ГЛИГОР СТАНОЈЕВИЋ: ШЊЕПАН МАЛОГ

САН, ПОСЕБНА ИЗДАЊА, КЊИГА ССЛХХШ, ИСТОРИСКИ ИНСТИТУТ,
НОВА СЕРИЈА, КЊИГА 7, БЕОГРАД 1957, СТР. 103

Др Глигор Станојевић је ову студију подијелио у следећа поглавља: Турска, Венеција и Црна Гора прије појаве Шњепана Малог; Поријекло и личност; Од месије до господара; Одјек доласка Шњепана Малог на Балкану; Русија према Шњепану Маломе; Венеција према Шњепану Маломе; Побуна у Боки Которској;